
Wordt het geen tijd 'arbeid' breder te omschrijven?

J. J. Godschalk

1. Inleiding

De grote werkloosheid van dit moment en de verwachting dat deze nog in omvang zal toenemen en waarschijnlijk tot in het jaar 2000 een blijvend verschijnsel zal zijn, heeft nieuwe impulsen gegeven aan de discussie over de betekenis van arbeid. Dat arbeid voor het individu belangrijke functies vervult hebben betrekkelijk recente studies naar de ervaringen van arbeidsongeschikten en werklozen onweerlegbaar aangetoond. Arbeid structureert de dag, zorgt voor sociale contacten, verschaft een inkomen en geeft status en identiteit. Als geheel wordt arbeid praktisch onvervangbaar geacht voor de zingeving van het bestaan¹. Tegelijkertijd wordt echter geconstateerd dat het economisch onmogelijk is voor iedereen die dat zou wensen een betaalde arbeidsplaats te scheppen.

Hoe moet nu deze pijnlijke tegenstelling opgelost worden? Bij een analyse van de werkzaamheden die in de samenleving verricht moeten worden blijkt dat voldoende werk beschikbaar is, maar dat voor slechts een deel daarvan betaling geboden wordt. Er is dus niet zozeer sprake van een gebrek aan arbeid, maar van een gebrek aan *betaalde* arbeid, of zoals Kwant zegt, aan *banen*.

Een beleidsambtenaar van het ministerie van WVC meent dat men op grond van deze situatie zou kunnen zeggen dat er eigenlijk geen sprake is van *werkloosheid*. Naar zijn idee zou het beter zijn te spreken van een in het oog springende onevenwichtigheid in de verdeling van betaalde en onbetaalde werkzaamheden in de samenleving².

Dit is een constatering die aansluit bij recente overwegingen over de betekenis van het begrip arbeid in de Partij van de Arbeid. Op het 17e partijcongres van de PvdA werd besloten over te gaan tot een verbreding van de definitie van arbeid. Men kwam daarbij tot de volgende omschrijving: 'Als arbeid wordt beschouwd als alles wat mensen doen om te voorzien in hun levensonderhoud, dat van anderen en/of in andere maatschappelijke behoeften. Huishoudelijke en vrijwillige arbeid maken daarvan evenzeer deel uit als betaalde arbeid'³.

Een economisch deskundige uit de vrouwenemancipatiebeweging heeft in zekere zin al op de definitiewijziging ingespeeld door een berekening te maken

van de economische waarden van bovengenoemde huishoudelijke arbeid in Nederland. Haar doel was daarbij vooral het economisch onzichtbare werk van (huis)vrouwen zichtbaar te maken. De nieuwe definiëring zou dus ook een eind kunnen maken aan een situatie van vrouwen die al geruime tijd als een onrecht wordt gezien⁴.

2. Arbeid en verandering van normen en waarden

In eerste instantie lijkt het absurd de oplossing van een maatschappelijk schaarsteprobleem te zoeken in het verbreden van een definitie. Bij nader inzien blijkt een dergelijke actie goed te kunnen aansluiten bij ontwikkelingen die zich in de loop der tijd hebben voorgedaan in de normen en waarden in de samenleving. Een voorbeeld van een verbreding die al eerder heeft plaatsgevonden, is te vinden in de definiëring van 'onaangename arbeid'.

In een NPAO-verslag in 1979 werd daarover geconstateerd dat binnen de maatschappelijke ontwikkelingen van het moment de normen voor een minimaal aanvaardbare arbeidssituatie steeds werden verhoogd, waardoor een voortdurend grotere groep arbeidsplaatsen steeds minder aanvaardbaar werd voor potentiële werknemers. Hier had dus een verbreding van de definitie plaats waarbij een toename te constateren viel van het aantal werkzaamheden dat als 'onaangenaam' gekenmerkt werd⁵.

In de naoorlogse periode zijn meer signalen te vinden die erop wijzen dat er veranderingen optreden in de normen en waarden op het terrein van de arbeid. Men kan daarbij bijvoorbeeld denken aan de toename van het landelijk arbeidsverzuimcijfer. Daarvan zien we tussen 1960 en 1980 een verdubbeling (van omstreeks 5½ naar ongeveer 10). Het is onwaarschijnlijk dat die verdubbeling uitgelegd moet worden als een zieker of zwakker worden van de werkende bevolking. Eerder zou men kunnen stellen dat hier vooral sprake is van een verband met veranderingen in eisen die men is gaan stellen aan arbeid en arbeidsomstandigheden. Veranderingen in normen en waarden die geleid hebben tot een voortgaande verlaging van de 'afwezigheidsdrempel'⁶.

Met name bij de jeugd zou een dergelijke drempelverlaging duidelijk te constateren zijn. Dat zou dan verband houden met de ontwikkeling van 'post-economic needs' bij jongeren. Voor naoorlogse generaties zouden economische vooruitgang en welvaart niet meer centraal staan. Men zou nu een accent leggen op zelfexpressie, op de mogelijkheden eigen ideeën tot uitdrukking te brengen en op het niet meer gedwongen zijn te functioneren als willig werktuig in een hiërarchisch systeem. Deze 'postmaterialistische' waarden zouden passen bij het opgegroeid zijn in de naoorlogse welvaart⁷.

Deze conclusies die in de jaren zeventig ten aanzien van een deel van de jeugd getrokken konden worden, vinden een bevestiging in een onderzoek dat in 1982

gerapporteerd werd in de Duitse Bondsrepubliek. Onderzoekers maakten daar een onderscheid tussen een *conventionele* en een *onconventionele* 'Leistungsethik'. De laatste bleek men vooral bij jongeren te kunnen aantreffen. Zij richtten zich bij voorkeur op arbeid in de kwartaire sector. Een sector waarin men in het algemeen gevrijwaard is van de produktiedruk van de marktsector en de daarbij doorgaans noodzakelijke disciplinerende. Bij het teruglopen van de werkgelegenheid in de kwartaire sector – een ontwikkeling die praktisch parallel loopt met ontwikkelingen in Nederland – richtte men zich op zogenaamde 'alternatieve' arbeids- en bestaanswijzen⁸.

In het algemeen wordt er wel van uitgegaan dat de belangstelling van mensen in de jaren zeventig verschoven is van arbeid naar vrije tijd en dat een daarmee strokende verzwakking van het arbeidsethos heeft plaatsgevonden⁹

Ontplooiing en zelfexpressie zouden een belangrijker plaats gaan innemen. En in de arbeid zou daar, mede door de invloed van allerlei rationaliseringsprocessen, steeds minder ruimte voor te vinden zijn. In de toegenomen vrije tijd zouden daarvoor meer mogelijkheden te vinden zijn, terwijl de gestegen welvaart daar financieel ruimte voor bood.

Dit is een beeld dat men terugvindt in een onlangs gepubliceerde analyse van deze ontwikkeling door Albeda. Hij spreekt van het voor grote groepen mensen dalen van de relatieve belangrijkheid van economische inspanning en van arbeid ten opzichte van zaken als een schone omgeving en meer idealistische doelstellingen op het terrein van geestelijke waarden, cultuur en dergelijke. Ook zou er sprake zijn van een afnemen van de gebondenheid van mensen aan de heersende arbeidsethiek en zou men zich meer richten op een nieuwe manier van leven waarin vrije tijd een hoofdrol zou spelen¹⁰.

In een beschouwing van André Gorz neemt de rol van vrije tijd in deze ontwikkeling een nog belangrijker plaats in. Naar zijn idee heeft er een omkering van prioriteiten plaatsgevonden. Buiten de arbeid is in de vrije tijd een sfeer van individuele soevereiniteit ontstaan en hij constateert aan het eind van de jaren zeventig een ... 'subordination du travail à but économique à l'expansion des activités de la sphere d'autonomie individuelle'. Daarbij is de informele sector, waar bijvoorbeeld huishoudelijk en vrijwilligerswerk gesitueerd moet worden, de basis geworden voor de vrijheid van het individu en de belangrijkste plaats voor zijn persoonlijke ontplooiing¹¹.

In het licht van deze analyse is het belangrijk dat indertijd in Franse vakbondskringen een verkorting van de arbeidstijd een hogere prioriteit begon te krijgen dan een verdere verhoging van de lonen¹². Ook in Nederland waren aan het eind van de jaren zeventig dergelijke geluiden te horen, met name in de kring van de hoger opgeleiden.

Uit bovenstaande analyse zou men kunnen concluderen dat een bredere definitie van arbeid tegemoet komt aan wensen die in het afgelopen decennium in de

samenleving naar voren zijn gekomen. De definitie die ten grondslag ligt aan het beleid dat van verschillende zijde wordt voorgestaan, zou dus in sterke mate overeenkomen met de definitie zoals die leeft in de boezem van de bevolking.

De vraag is niettemin aan wat voor voorwaarden een beleid zal moeten voldoen om een feitelijke sociale verandering op dit terrein te kunnen realiseren.

Naar die voorwaarden is nog geen gericht onderzoek gedaan. Maar aan de hand van enquêtes met betrekking tot de wensen op het gebied van de arbeidstijdverkortening (ATV) kan geprobeerd worden het terrein nader te verkennen.

3. Vrije tijd of arbeid; de houding tegenover arbeidstijdverkorting

Op basis van de bovenstaande analyse zou men mogen veronderstellen dat men in het algemeen een duidelijke voorkeur zou tonen voor een verkorting van de arbeidstijd en dat bepaalde categorieën werkenden mogelijk zelfs bereid zouden zijn een deel van hun inkomen daarvoor te offeren.

In hoeverre vinden die veronderstellingen een bevestiging in onderzoeksresultaten?

In 1974 werd voor de eerste keer een onderzoek gedaan naar de mening van werknemers met betrekking tot ATV. In een enquête, die gehouden werd in opdracht van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), werd respondenten gevraagd of ze eventueel langer dan wel korter zouden willen werken en wat bij hun voorkeur het al dan niet (extra) betaald worden voor rol speelde. Van de respondenten verklaarde 42% een half uur langer per week te willen werken indien ze hier (extra) betaling voor zouden ontvangen. Een meerderheid van 66% zou een half uur korter willen werken op voorwaarde dat hier geen inkomensoffer voor gebracht hoefde te worden. Slechts 1% was bereid korter te werken wanneer hier een evenredig inkomensoffer tegenover zou moeten staan. In het onderzoek werd ook de vraag gesteld hoe men een eventuele welvaartsverbetering van 5% zou willen incasseren – in de vorm van vrije tijd, of als inkomen? Ongeveer een kwart bleek de voorkeur te geven aan meer vrije tijd, de rest koos voor meer inkomen¹³.

Blijkens een onderzoek in 1977 werd ATV vooral gezien als een mogelijkheid van arbeidsduurverkorting voor oudere werknemers. Men verklaarde een voorkeur te hebben voor vervroegde pensionering en voor minder arbeidsuren per dag voor oudere werknemers. In de vraagstelling werd niet gesproken over eventuele inkomensoffers¹⁴.

Deze enquêtes vonden plaats in een periode waarin sprake was van een (nog steeds) voortgaande groei van de werkgelegenheid en van welvaart. Arbeidstijdverkorting heeft hier nog onmiskenbaar een welvaarts karakter.

In 1980 treedt er een omslag op in de ontwikkeling van de werkgelegenheid en

een jaar later begint over de hele lijn een daling van de inkomens. ATV is nu geen luxe meer, maar een middel tot behoud van werkgelegenheid. Dat vindt zijn weerslag in peilingen naar voorkeuren ten aanzien van ATV die in 1981 en 1982 worden gehouden. De voorkeur voor vervroegde pensionering, die in 1977 nog 62% was, zakt nu naar een gemiddelde van 23%. De voorkeur van de respondenten bleek nu vooral uit te gaan naar een kortere werkweek voor iedereen. Over inkomensoffers werd bij deze onderzoeken niet gesproken¹⁵.

Bij een onderzoek dat werd uitgevoerd in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), bleek het inkomensoffer dat men bereid was te brengen betrekkelijk gering te zijn. De overgrote meerderheid van de respondenten wilde hooguit 4% van het loon offeren. Slechts 10% bleek een loonoffer van meer dan 7% acceptabel te vinden. Deze resultaten uit 1981 bleken praktisch gelijk te zijn aan wat men eerder constateerde in 1979¹⁶. Wanneer de resultaten van deze peilingen zo achter elkaar gezet zijn, dan blijkt de verwachte voorkeur voor een vergroting van de vrije tijd door een verkorting van de arbeidstijd toch niet zo'n overtuigend grote omvang te hebben. Bovendien is de 10% van de werknemers die bereid is tot een wezenlijk inkomensoffer, ook minder dan men op grond van de voorgaande maatschappijanalyses zou mogen verwachten.

Een probleem met de voorgaande enquêtes is dat doorgaans geen vragen werden gesteld naar de relatie die er is tussen de uitgesproken voorkeur en het inkomensoffer dat de betreffende respondenten bereid zijn te brengen.

Bij een onderzoek dat eind 1982 werd gehouden in de bouwnijverheid, werd die relatie wel onderzocht, bij dezelfde respondenten. Daar verklaarde in eerste instantie 71% van de respondenten tevreden te zijn met de huidige werktijd, tegen 18% voorstander van minder werken. Wanneer nu gesproken werd van een mogelijke financiële ruimte voor ATV voor gelijk loon, bleek maar liefst 59% voorstander van arbeidstijdverkorting. Een begrijpelijke wens in een bedrijfstak waar arbeidsomstandigheden leiden tot een hoog ziekteverzuimcijfer en een groot potentieel aan WAO'ers¹⁷. De voorkeur voor ATV is duidelijk groot op voorwaarde dat men daar niets aan hoeft te offeren.

In een onderzoek dat in de loop van 1983 werd gehouden bij een grote verkooporganisatie, werd meer in detail op deze samenhang ingegaan.

4. Vrije tijd of inkomen

Evenals in het onderzoek in de bouwnijverheid werd hier een onderscheid gemaakt tussen de voorkeur voor korter werken in het algemeen en korter werken met inlevering van inkomen.

Van de respondenten – in een representatieve steekproef met een lichte ondervertegenwoordiging van de hogere inkomensgroepen – bleek 40% voorstander te zijn van korter werken. Toen daaraan werd toegevoegd dat dit zou geschieden bij

evenredige inlevering van loon, zakte het percentage tot 28%. Toen bij die laatste vraag werd verzocht aan te geven waarom men tegen ATV was, verklaarden praktisch alle respondenten niets te voelen voor korter werken. Bij verder doorvragen verklaren tegenstanders van ATV in meerderheid zich geen daling van inkomen te kunnen permitteren. De respondenten waren verdeeld over zes inkomensgroepen: minder dan 1100, 1100-1700, 1700-2300, 2300-2900, 2900-3500, meer dan 3500, netto per vier weken. Naarmate het inkomen toenam, nam ook het aantal voorstanders van ATV met evenredige inlevering toe.

In de hogere inkomensgroepen wordt duidelijk meer ruimte aanwezig geacht voor een inwisselen van inkomen voor tijd. Dat blijkt ook uit de antwoorden op de vraag naar het minimaal noodzakelijk geachte inkomen. De laagste drie groepen – tot 2300 – bleken hun huidige inkomen minimaal te achten. De overigen waren in meerderheid van mening dat ze eventueel één inkomensstap terug zouden kunnen gaan. Het ging daarbij om inkomens *per huishouden*, dat wil zeggen dat de boven aangegeven inkomensgroepen gevormd werden op basis van het inkomen van respondenten te zamen met dat van hun werkende partner, indien daarvan sprake was.

Een analyse langs een andere weg toonde aan dat het merendeel van de voorstanders van ATV met inlevering van loon te vinden was in de groepering die op het ogenblik in beleidskringen wordt aangeduid met de onelegante term ‘tweeverdieners’. Opvallend is ook dat mensen zonder kinderen minder bezwaar hebben tegen deze arbeidstijdverkorting dan mensen met kinderen.

Hoe zwaar het inkomenselement in deze kwestie weegt, blijkt uit het feit dat de groepen die tegen ATV zijn bij inlevering van loon – alleenstaanden, ouders van kinderen en ouderen – tot de grootste voorstanders gerekend moeten worden wanneer geen inkomensoffer gebracht dient te worden. Een tegenstelling die ook elders in een recent onderzoek werd gesignaleerd¹⁸.

Als geheel kan geconstateerd worden dat de verwachte behoefte aan een vergroting van de vrije tijd, of beter gezegd, een vergroting van de tijd die niet met betaalde arbeid gevuld moet worden, inderdaad in grote delen van de werkende bevolking aanwezig kan worden geacht. Ook mag gezegd worden dat bepaalde categorieën werkenden aan te wijzen zijn waar men tegenover ATV een redelijk financieel offer wil stellen. Als voorbeelden daarvan kunnen de huishoudingen genoemd worden waar meer dan één inkomen ingebracht wordt (‘tweeverdieners’) en huishoudingen in de hogere inkomenscategorieën.

De vooronderstellingen die aan een verbreding van de definitie van arbeid ten grondslag liggen, zijn dus zeker niet uit de lucht gegrepen. Mensen hebben kennelijk behoefte over meer tijd te kunnen beschikken die ze naar eigen inzicht of ter eigen discretie kunnen gebruiken. Maar deze behoefte aan wat genoemd zou kunnen worden ‘*discretionary time*’ raakt in deze tijd van een teruglopend inkomensperspectief in conflict met de in de samenleving gegroeide behoefte aan

'discretionary income', inkomen dat na de vervulling van de eerste levensbehoeften nog valt te besteden aan luxe uitgaven. Typierend voor de naoorlogse welvaartsontwikkeling was juist de toename van dit discretionaire inkomen. Een analyse van veranderingen in de consumptieuitgaven van huishoudens geeft hier een indicatie van.

In 1939 bestond de consumptie van huishoudingen voor 41% uit voedings- en genotmiddelen en voor 21% uit duurzame consumptiemiddelen. Tot 1955 bleef die verhouding ongeveer gelijk. Daarna gingen de uitgaven voor duurzame consumptiemiddelen geleidelijk aan oplopen tot zij in 1970 de uitgaven voor voedings- en genotmiddelen overtroffen¹⁹. Die ontwikkeling werd gestimuleerd door een vrij constant gunstig toekomstperspectief dat als een van de achtergronden gezien kan worden van de voortdurende toename van het consumptief krediet (van 414 miljoen gulden in 1961 tot 9 miljard in 1978).

Wat in eerste instantie met rede aangeduid kon worden als 'huishoudinvestering' (wasmachines, koelkasten en tv-apparaten) wordt op den duur een duidelijke welvaartsuitgave (motorfietsen, auto's, parketvloeren, inbouwkeukens, caravans en vliegvakanties).

In analyses wordt wel gesproken van een in deze tijd tot ontwikkeling gekomen 'consumentisme' of 'consumer mentality'. Dat zou dan verband houden met het verdwijnen van traditionele waarden en verder een gevolg zijn van het steeds meer gericht worden van de samenleving op een zo rationeel mogelijke productie, wat individuen gebracht zou hebben tot een voorkeur voor passieve consumptie²⁰.

In de rapportage van een onderzoek dat in 1979 met behulp van een representatieve steekproef gedaan werd naar veranderingen in normen en waarden in Nederland wordt twijfel uitgesproken aan het belang van het eerder genoemde 'postmaterialisme', waarin het streven naar welvaart een onbelangrijke plaats zou innemen. Volgens de onderzoekers is eerder sprake van een prevaleren van de burgerlijke waarden van de industriële samenleving, die daarbij in steeds sterkere mate gecombineerd zouden worden met een onburgerlijk 'hedonisme'. De aanhang van postmaterialistische waarden zou maar gering zijn en gesitueerd kunnen worden in wat in de landelijke politiek 'klein links' genoemd wordt²¹. Dit hedonisme kan echter zeer goed samengaan met de behoefte van mensen minder tijd aan betaalde arbeid te besteden en meer vrije tijd te hebben, althans tijd die men naar eigen discretie zou kunnen besteden. In wezen heeft bij mensen voor dit soort beslissingen een 'nuts-afweging' plaats waarin uitgegaan wordt van de relatieve prijs van tijd. Volgens de Amerikaanse econoom G. S. Becker moet de waarde van vrije tijd gesteld worden op de hoeveelheid inkomen die in deze tijd met betaalde arbeid verdiend had kunnen worden. De prijs van vrije tijd bestaat dan uit 'forgone earnings'.

Het gewenste inkomen is de bepalende factor bij beslissingen over tijdsbeste-

ding. Daalt het inkomen, dan daalt ook de tijd die aan consumptie besteed wordt en komt er toename van de arbeidstijd. In dit economische denken is het huishouden een samenwerkingsverband dat gericht is op maximalisering van het nut, uitgaande van de tijdsbestedingsalternatieven van de leden²².

Vanuit dit perspectief zouden ontwikkelingen die in het laatste decennium hebben plaatsgevonden in de deelnemingspercentages van de beroepsbevolking kunnen worden uitgelegd. De deelneming van mannen is tussen 1971 en 1983 teruggelopen van 87% naar 78%. Het deelnemingspercentage van vrouwen neemt in diezelfde periode toe van 32% tot 37%. Deze groei wordt tot en met 1980 vooral veroorzaakt door het op de arbeidsmarkt komen van gehuwde vrouwen. En daarvan gaat de grote meerderheid in deeltijd werken²³. Er is in deze tijd dus een toenemend aantal huishoudingen waarin de maximalisering van het nut gezocht wordt in substitutie van (vrije) tijd van één van de partners voor inkomen. Een grotere welvaart wordt hier dus gezien in een vergroting van het inkomen door inspanningen van meer leden van de huishouding.

5. Conclusie

Aan de hand van een analyse van de houdingen met betrekking tot arbeidstijdverkorting kan, zeker wanneer wordt ingegaan op de relatie tussen arbeidsoriëntatie en inkomen, geconcludeerd worden dat een verbreding van de definitie van arbeid past in de huidige ontwikkeling in waarden en normen in de samenleving. Er is bij velen duidelijk een behoefte de tijd die besteed wordt aan betaalde arbeid te verkorten om ruimte te scheppen voor andere bezigheden. Veel van die bezigheden kunnen zeker gevangen worden in een breder arbeidsbegrip. Zo hebben ouders van kinderen behoefte naast hun werk meer tijd te kunnen besteden aan het verzorgen en opvoeden van deze kinderen. Zo willen alleenstaande werkenden over meer tijd beschikken voor het verzorgen van hun huishouden. Een behoefte die zij gemeen hebben met de zogenaamde 'tweeverdieners'. Uit recent tijdsbestedingsonderzoek is verder gebleken dat de tijd die in de afgelopen tien jaar op de arbeidstijd gekort is voor een groot deel besteed wordt aan huishoudelijke arbeid (inclusief doe-het-zelf-werk) en vrijwilligerstaken²⁴.

Een probleem is dat de grote meerderheid van de betrokkenen niet bereid (of in staat is) de voor deze verandering in tijdsbesteding gevraagde financiële offers te brengen. Zoals de Nijmeegse onderzoekers ook constateerden is de huidige cultuur in Nederland uitgesproken materialistisch. En de belangrijkste discussies in de politiek van vandaag gaan over de enkele procenten die bepaalde bevolkingsgroepen mogelijk meer moeten inleveren dan andere. Een kleine vooruitgang in inkomen van ministers (in het huidige tijdsgewricht bepaald geen sinecure) leidt tot felle verwijten aan het adres van de minister-president die daar heftig en taalvernieuwend op reageert²⁵.

In het verzet tegen mogelijk 'inleveren' liggen de problemen waarmee een beleid geconfronteerd zal worden dat zich wil richten op een verbreding van het arbeidsbegrip.

Grosso modo zou men voor een beleid drie mogelijke uitgangspunten kunnen schetsen.

In de eerste plaats zou men kunnen denken aan een beleid dat zich richt op het terugdringen van het materialisme in de huidige samenleving. Dat is een onderwerp waarover veel te zeggen valt, maar waarover in feite weinig concrete uitspraken gedaan kunnen worden. Met een zeker cynisme zou men kunnen stellen dat een hierop gerichte verandering van normen en waarden vanzelf tot stand zal komen bij een eventuele teruggang in de welvaart. Die teruggang in welvaart begint zich nu al af te tekenen. In het tweede kwartaal van dit jaar zijn de consumptieve bestedingen al teruggelopen, terwijl ook de uitgaven aan een aantal duurzame consumptiegoederen, zoals auto's, fotoapparatuur en woninginrichting verlaagd zijn. Ook zijn over het geheel genomen de vakanties korter geworden en werden deze vrije dagen meer dan anders in het eigen land doorgebracht.

In de tweede plaats zou men kunnen denken aan het scheppen van ruimte voor andere arbeid in de sectoren van de economie die er de financiële mogelijkheden voor hebben. In de op het moment populaire these van de 'duale economie' zullen dergelijke sectoren vooral gezocht moeten worden in de op de export gerichte industrie. Het op deze beperkte wijze tegemoet komen aan de wens tot vergroting van bezigheidsmogelijkheden buiten de betaalde arbeid zal echter als onrechtvaardig ervaren worden door de grote groep van anderen voor wie dit privilege niet is weggelegd. De economische haalbaarheid wordt hier als het ware te niet gedaan door een sociale onaanvaardbaarheid.

In de derde plaats zou gedacht kunnen worden aan enige vorm van betaling voor onder de bredere definitie vallende arbeid die eerder niet met geld gehonoreerd placht te worden. Daarbij kan gedacht worden aan iets dat het midden houdt tussen huisvrouwenloon en betaling voor arbeid door het laten behouden van een werkloosheidsuitkering. Op deze wijze zal de verbreding van het arbeidsbegrip op de meest overtuigende wijze serieus genomen worden. Daarnaast zullen allerlei financiële belemmeringen om hiertoe over te gaan weggenomen worden, en wordt zelfs de weg bereid voor een arbeidsweek van bijvoorbeeld 25 uur. Wanneer gedacht wordt aan een ingrijpende verandering van het sociale zekerheidsstelsel, dan valt een dergelijke variant op het al vaak besproken 'gegarandeerde inkomen' uit de jaren vijftig zeker te overwegen.

Noten:

1. Zie bijv. H. S. Merens-Riedstra, *Leven zonder werk*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.
en M. Jahoda, *Employment and unemployment*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
Recente gegevens voor Nederland biedt: J. W. Becker en R. Vink. *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Stukwerk 18, Rijswijk juni 1984.
2. K. A. Weeda, 'Arbeid in de vrije tijd: herverdeling van arbeid en informele economie', in: J. von Grumbkow en J. J. Godschalk (red.), *Sociale aspecten van arbeidstijdverkorting*, Swets & Zeitlinger, Lisse 1984.
3. Vermeld in *Denken over arbeid*, WBS-cahier, Van Loghum Slaterus, Deventer 1982, p. 15.
4. M. Bruijn-Hundt, 'De waarde van onzichtbare arbeid gemeten', *ESB* 27-7-1983.
5. Zie voor deze problematiek J. J. Godschalk, *Rapport vooronderzoek Onaangename Arbeid*, Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag 1981.
6. Vgl. P. L. Stroink en F. Andries, LTSers aan de slag, in: M. R. van Gils (red.), *Werken en niet-werken in een veranderende samenleving*, Amsterdam 1975.
7. R. Inglehart, *The silent revolution, changing values and political styles among Western publics*, Princeton University Press, New Jersey 1977; idem, 'Value change in the uncertain 1970's', in: G. Duglos & K. Weiermaier, *Management under differing value systems*, Walter de Gruyter, New York 1981.
8. U. Engfer, K. Hinrichs, H. Wiesenthal, 'Arbeitswerte im Wandel', *Beitrag am 21. Deutschen Soziologentag*, 1982.
9. Zie bijv. beschouwingen hierover in H. J. Hoefnagels e.a. (red.), *Relax rieleks*, Boom, Meppel 1974.
10. W. Albeda, 'Arbeid tussen werkelijkheid en utopie', in: Ph. A. Idenburg, *De nadagen van de verzorgingsstaat*, Meulenhoff, Amsterdam 1983.
11. A. Gorz, *Adieux au prolétariat, au dela du socialisme*, Éditions Galilée, Paris 1980, p. 113 e.v.
12. Zie een beschouwing hierover bij Pierre Naville, Progrès technique et temps de travail, in: C.F.D.T., *Les dégâts du progrès*, Éditions du Seuil, Paris 1977.
13. T. Goedhart, 'De keuze tussen inkomen en vrije tijd', *Sociale Maandstatistiek*, 1977 nr. 2.
14. H. Zanders e.a., *Kwaliteit van de arbeid*, Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag 1977.
15. P. Drenth en R. van der Kooij, *The meaning of working under changing conditions*, Amsterdam april 1982,
en: H. van der Stadt, 'Het inkomenswaarderingspanel', *Sociale Maandstatistiek*, maart 1983.
16. *Sociaal en Cultureel Rapport 1982*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1982.
17. H. H. B. Limburger, 'Arbeidstijdverkorting en de bouwvakarbeider', *Bouw/werk* 33, jrg. 8 nr. 5, sept. 1983.
18. U. Engfer, K. Hinrichs, C. Offe, H. Wiesenthal, 'Arbeitszeitsituation und Arbeitszeitverkürzung', concept 1983.
19. *Tachtig jaar statistiek in tijdreeksen*, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 1979.

20. Vgl. K. Kumar, *Prophecy and progress, the sociology of industrial and post-industrial society*, Pelican, London 1978.

Voor een recente Nederlandse analyse zie: 'Werkloosheid en de crisis', Wetenschappelijk instituut van het CDA, Den Haag 1984.

21. A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland, Een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1983.

22. G. S. Becker, 'A theory of the allocation of time', *The Economic Journal*, sept. 1965; idem, 'On the relevance of the new economics of the family', *Papers and proceedings of the American economic association*, May 1974;

idem, *A treatise on the family*, Cambridge, Harvard University Press, 1981.

23. 'Rapportage arbeidsmarkt 1983', Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag september 1983.

24. Zie hiervoor W. Knulst en L. Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Sociale en Culturele Studies 4, Den Haag 1983.

25. Minister-president Lubbers drukte zijn walging over de kritiek op het inkomensvoordeel van ministers uit met de uitdrukking 'Ik krijg er kots van'.